

Мазяр О.В. Валідність психологічного дослідження: математика абсурду / О. В. Мазяр // // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Т. VI : Психологія обдарованості. – Випуск 15. – Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. – С. 237-244.

УДК 159.98

**ВАЛІДНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ:
МАТЕМАТИКА АБСУРДУ**

Мазяр О.В., кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної та практичної психології Житомирського державного університету імені Івана Франка, mazuar.oleg2015@gmail.com

Стаття присвячена вирішенню проблеми валідності психологічних досліджень. Показано слабкі сторони інтерпретації результатів стандартизованих опитувальників та проєктивних методик, пояснена причина цього явища. Валідне психологічне дослідження покликане цілісно виявляти структурні елементи знаку. Проте зробити це за допомогою традиційних методів практично неможливо, оскільки діагностується лише усвідомлювана частина знаку. Альтернативним можна вважати психосемантичний метод асоціативного експерименту, результати якого піддаються факторизації. На типовому прикладі показана структурна специфіка знаку, який складається з антагоністичних елементів.

Ключові слова: абсурд, дезабсурдизація, валідність, особистісний опитувальник, факторний аналіз.

**Мазяр О.В. Валидность психологического исследования:
математика абсурда**

Статья посвящена решению проблемы валидности психологических исследований. Показаны слабые стороны интерпретации результатов

стандартизированных опросников и проективных методик, объяснена причина этого явления. Валидное психологическое исследование призвано целостно выявлять структурные элементы знака. Однако сделать это с помощью традиционных методов практически невозможно, поскольку диагностируется лишь осознаваемая часть знака. Альтернативным можно считать психосемантический метод ассоциативного эксперимента, результаты которого подвергаются факторизации. На типичном примере показана структурная специфика знака, который состоит из антагонистических элементов.

Ключевые слова: абсурд, дезабсурдизация, валидность, личностный опросник, факторный анализ.

Mazyar O.V. Validity of psychological research: mathematics of absurdity

The article is devoted to solving the problem of the validity of psychological researches. The purpose of the article is to identify the validity weaknesses of standardized questionnaires and projective methods of personality research and explanation of the causes of this phenomenon. The reliability and validity of the results of experimental and empirical studies are provided only if behavioral characteristics are measured in stress and group pressure situations. In the absence of an extreme element in changed trivial situations, the subjects demonstrate significant variability in behavioral responses. According to the author, the problem of the validity of psychological researches is the result of the absence of a relevant psychological research unit. A sign can be such a unit. Valid psychological research should aim at holistic identifying the structural elements of the sign. However, it is practically impossible to do this with traditional methods, since they allow diagnosing only the conscious part of the sign. The author substantiates the expedience of implementing a psychosemantic approach in psychodiagnostics of personality qualities. In particular, as an alternative, an associative experiment is proposed, the results of which are exposed to

factorization. On the example of a group research of economic specialty students the specificity of the notion of «money» is shown. It is proved that the sign «money» has a typical absurd structure, which affects the strong and direct correlation of its antagonistic elements and inverse correlation with other elements. The next step of the research may be systematization and classification of the variants of factorization the psychosemantic research results in order to establish the most common forms of sign structure.

Key words: absurdity, disabsurdization, validity, personal questionnaire, factor analysis.

Постановка проблеми. Розроблений психодіагностичний інструментарій спрямовано на вивчення поведінкових, емоційних та когнітивних аспектів розвитку людини, але здебільшого він лише частково задовольняє вимогам, які висуваються до наукових методів. Тому у практичній діяльності рекомендується застосовувати батарею діагностичних методів, щоби у такий спосіб нівелювати неточності психологічного вимірювання. Проте дотримання такого методичного підходу, радше, слугує задачам заспокоєння дослідницького сумління, ніж забезпечує справжню цінність отриманих результатів. Проблема валідності психологічних досліджень є центральною і такою, що продовжує вирішуватися у практичній психології. На нашу думку, ця проблема безпосередньо пов'язана з суто теоретичними питаннями, зокрема, визначення психологічної одиниці вимірювання.

Аналіз останніх джерел та публікацій. У дослідженні особистості найбільш поширеними методами є проєктивні техніки та стандартизовані особистісні опитувальники. Проєктивні методи від початку свого існування викликали закономірні сумніви через багатозначність символічної мови, що, приміром, переконливо розкрито у працях Т.С. Яценко [10]. Під сумнів ставляться не самі проєктивні методи, зокрема малюнкові, а спосіб їх інтерпретації, де розробка ключів, дарма що наближає їх до тестових

стандартів, нівелює методологічні засади вивчення зв'язку свідомого та несвідомого, що об'єктивується в особистісній проблематиці суб'єкта. Можна сказати, що в проєктивних техніках проблема валідності взагалі не існує, позаяк вона безпосередньо залежить від фахового рівня спеціаліста, який їх застосовує. Він має бути підготовлений не стільки до пошуку відповідності між зображеними символами та ключем інтерпретації (дарма що статистично підтвердженим), скільки до виявлення психоаналітичних здібностей у встановленні унікального характеру зв'язку свідомого і несвідомого. Це, в свою чергу, створює небезпеку потужного впливу суб'єктивності дослідника при формулюванні висновків.

Так само гостро стоїть питання валідності стандартизованих опитувальників, де нібито нівельовано фактор невизначеності зв'язку психічних елементів й, таким чином, інтерпретація результатів стає об'єктивною. Цю проблему у повний зріст свого часу поставив У. Мішел. Йому вдалося довести, що виявлені за допомогою опитувальників риси особистості є непридатними для прогнозування її поведінки, а більш важливими чинниками стають ситуаційні умови. Зокрема, У. Мішел встановив, що реальна поведінка досліджуваних у нових для них умовах має вкрай низький кореляційний зв'язок із виявленими рисами особистості (не перевищував позначки 0,3) [6]. Фактично У. Мішел показав не тільки слабкість психодіагностики, а й виявив слабкість самої психології особистості як наукової галузі. Отже, декларації суб'єкта, згруповані і класифіковані за допомогою певних стандартизованих процедур, часто-густо не відповідають його поведінці у новій життєвій ситуації. Поведінка людини виявляється достатньо прогнозованою у повторюваних ситуаціях, але в дещо змінених обставинах почасти відбувається ієрархічна зміна особистісних рис, яка навіть самими суб'єктами не може бути передбачена.

Метою статті є виявлення слабких сторін валідності традиційних методів дослідження особистості й обґрунтування психосемантичного підходу у психодіагностиці особистісних якостей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Психологія досі перебуває на шляху отримання повноцінної наукової прописки. З-поміж іншого це пов'язано з неможливістю встановлення чітких закономірностей поведінки людини як основного предмету психологічних досліджень. Лише в окремих екстремальних випадках вдається з'ясувати стійку індивідуальну та групову психодинаміку, що, наприклад, представлено у класичних експериментах Ф. Зімбардо, С. Мілгрема. Але за дещо змінених ситуаційних умов, які виходять за межі типових для суб'єкта, проте не є надміру стресовими, поведінка лишається слабкопрогнозованою. Цю невідповідність можна пояснити тим, що в екстремальних, стресових ситуаціях поведінка людини примітивізується, спрощується, регресує, визначається інстинктивними імпульсами. Натомість поведінка, яка не обмежена жорсткими ситуаційними вимогами, стає менш контрольованою і передбачуваною, оскільки індивід отримує сприятливі можливості розгортати власну суб'єктність у численних варіантах дій. Власне, це розгортання показує наявність такої широкої палітри імпульсів та векторів активності, що мимоволі ставить під сумнів можливість застосування рефлексорної теорії І.П. Павлова щодо пояснення та прогнозування людської поведінки.

З метою створення власної методології у психології застосовуються строгі математичні процедури дослідження. З-поміж решти позитивних ефектів, це сприяло утворенню ілюзії проникнення у сутність психологічних феноменів, виокремлення структурних зв'язків між певними психологічними (і фізіологічними) елементами, показу ієрархічного відношення структурних елементів тощо. Математичне «зваблення» виявилось насамперед у пошуках кількісних відмінностей окремих феноменів, що, як припускалося, повинно визначати якісні показники.

У сучасних емпіричних та експериментальних психологічних дослідженнях математика нерідко задає форму осмислення психічних явищ та процесів. Ця форма частково відмінила необхідність з'ясування справжньої природи психічних явищ, позаяк психологічний спосіб мислення

підміняється встановленням математичних відношень, які ніби надають об'єктивні підстави здогадуватись про ймовірні чинники психічних феноменів. Однак задовільною такою стратегією дослідження назвати не можна, оскільки в ній елементарно бракує усталеної логіки розвитку психічних явищ. Механізм психодинаміки лишається поза чітким розумінням психологічної науки і часто-густо є власне механістичним (вульгарно-матеріалістичним), що об'єктивується у виокремленні елементів (здебільшого артефактів) і непереконливих чи навіть нез'ясованих причин їхньої психодинаміки. Можливо, у такому пошуку не виникло би нагальної потреби, якби встановлені математичні відношення володіли властивостями закону чи тривкої тенденції. Натомість здебільшого маємо справу з численними варіантами фактів розгортання психічних явищ, що створює підстави сумніватися у валідності та надійності дослідницької процедури. Зрозуміло, що простіше припустити наявність проблеми надійності тестових процедур. Однак отримувані результати настільки мінливі та чутливі до ситуаційних умов, що виникає припущення щодо первинності проблеми саме валідності діагностичних методів. Відтак виникають підстави припускати, що математика переважно допомагає «вихоплювати» певну комбінацію психічного «хаосу», який при повторних зрізах зрідка вдається зафіксувати у тій же конфігурації. Тому ми припускаємо, що вирішення проблеми валідності автоматично поліпшить ситуацію надійності психодіагностики. Тобто належить зрозуміти справжню природу психічного «хаосу», який у безперервному еволюційному процесі повинен був отримати усталену психодинаміку.

Питання слід ставити так: якою мірою діагностичні показники, зокрема опитувальників, відповідають суті психічного феномену як за формою, так і за змістом? Психологія навчилася фіксувати певні показники психічного розвитку, досі не з'ясувавши складної природи психічного явища. Адже основна проблема полягає не у встановленні кількісних параметрів психологічних феноменів, а в їхній структурній сутності.

Теорія рис як домінуюча у психологічній науці пропонує розглядати психічні феномени в якості диспозиційних утворень, що регулюють поведінку суб'єкта [9]. Особливість диспозицій полягає у структурній моністичності, однозначності, одновекторності психічних елементів, що, втім, може мати континуальне вираження, як це представлено у дослідницьких процедурах Г. Айзенка та Р. Кеттелла.

На загал, теорії особистості намагаються дотримуватися системності, цілісності та ієрархічності у побудові її структури, що передбачає можливість вибудовувати раціональну ефективну поведінку суб'єкта. О.В. Лібін пропонує розглядати особистість крізь призму принципів ієрархічності структурних елементів, їх інваріантності, координації та індивідуальної єдності, які забезпечують досягнення поставлених цілей [3]. Не заперечуючи правильності та вичерпності вказаних принципів, ми акцентуємо увагу на тому, що суб'єкт постійно «вивалюється» за межі будь-якого системного пояснення його особистості та індивідуальності, точніше, не потрапляє в її структурний фарватер, функціонально перебуваючи десь поруч. Будь-яка інтерпретація індивідуальних особливостей стає неповною, причому не щодо кількості виявлених рис, а їхньої релевантності поведінковим патернам. Питання не тільки в широкому спектрі вияву того чи іншого психічного феномену (почуття, емоції, поведінкового акту, когнітивного процесу), а в його структурній незавершеності. Наприклад, поряд з особистісною тривожністю завжди перебувають інші емоційні реакції, які не завжди вдається правильно ідентифікувати, але які визначають змістовні особливості і динаміку тривожності. Це можна визначити у формулі «і те, і не те».

У попередніх публікаціях ми докладно обґрунтовували погляд на знак як елементарну одиницю психічного реагування з позиції його бінарності [4], [5]. Ми вказували на те, що вербалізована реакція, тобто така, яка набуває означення, і, відповідно, є продуктом другої сигнальної системи, від початку несе в собі неоднозначність, містить амбівалентність. Йдеться не про обов'язкову антагоністичність реакцій (страх-гнів), а про різновекторні

реакції, які не пов'язані між собою причинно-наслідковими зв'язками. Ми запропонували розглядати внутрішньо-психологічні суперечності не під кутом зіткнення сформованих протилежних імпульсів, а як початкову умову існування знакової системи. На нашу думку, знак тільки й може існувати в амбівалентній формі. За інших умов він стає сигналом, який структурно нічим не відрізняється від однозначних тваринних сигналів, які не мають ані синонімічної заміненості, ані антонімічного протиставлення, тобто не можуть вступати в синтаксично-семантичні зв'язки між собою. Якщо коротко, знак – це завжди не до кінця означена реакція, яка відкрита для синонімізації й антонімізації. Знакова система за такого підходу отримує нагоду для постійного розвитку. Не дарма Д.М. Узнадзе зауважує: «...засвоєння мови – процес перетворення самого суб'єкта як цілого; свою реалізацію він знаходить у розвитку й уточненні мовної установки суб'єкта» [8, с. 440]. Цієї ж думки дотримується Л.С. Виготський, розвиваючи положення про знакову природу мовлення [1].

Що це означає для психодіагностики? Насамперед безперспективність спроби зафіксувати рівень розвитку певної риси. По-перше, риса не може отримати кінцевого означення через її унікальність і постійний розвиток. Натомість стандартизовані опитувальники у будь-чій редакції стають надто грубим дослідницьким інструментом, нечутливим до особистісних нюансів, які, власне, покликаний вимірювати. По-друге, риса завжди містить недіагностовані (неусвідомлювані, невербалізовані), проте потужні елементи реагування, дарма що загальмовані на момент дослідження. Сучасні опитувальники фіксують частину певної риси, яка доступна суб'єкту для усвідомлення. Труднощі полягають ще й у тому, що процес ідентифікації риси мимоволі стає процесом дезабсурдизації, тобто її дисоціації, що порушує структурну цілісність знаків. Будь-яка риса являє собою абсурдне психічне утворення, позаяк акумулює різновекторні психічні реакції, але спроба означити рису неминуче призводить до раціоналізації цього абсурду, втрати його унікальної синкретичності. В результаті дослідницького

«примусу» до дезабсурдизації вдається виокремити частину знаку, тобто усвідомлювану частину реагування, яка, безумовно, не відображає справжньої цілісної природи знаку.

Для суб'єкта цілісний зміст знаку є в принципі недосяжним для усвідомлення. Дезабсурдизація виявляється неповною для того, щоби можна було передбачити утворення смислів у нових ситуаційних умовах (зв'язувати між собою елементи різних знаків для побудови нових знаків). Відтак справедливими, з психологічної точки зору, можна вважати слова Ф.І. Тютчева: «Мысль изреченная есть ложь!». Ця «невідповідність» не є свідомою, а закладена в основу знакової сигнальної системи людини.

Окремими дослідниками емоційної сфери стверджується, що почуття являють поєднання різних емоцій [2]. Однак це поєднання слід розуміти не просто як сумачію емоцій, а як неповну диференціацію емоційного стану, який є результатом зіткнення двох вогнищ збудження, що не можуть досягти повного гальмування і фіксуються у формі єдиної домінанти. Саме у такій формі ці недиференційовані емоції актуалізуються і, власне, прагнуть до диференціації, позаяк спрямовують суб'єкта до реалізації різних цілей поведінки.

Низька кореляція декларативної і реальної поведінки пояснюється тим, що декларації не здатні виявляти зміст психічного, що об'єктивується у поведінці. Причина полягає не тільки у ситуаційній мінливості поведінки, а насамперед у тому, що знаковій системі людської властиво перебувати у постійній динаміці, оскільки вона не може досягти етапу остаточної сформованості. Перепони в її розвитку, різноманітні фіксації позначаються на відхиленнях у психічному розвитку (невротичних та психотичних розладах). Дослідження У. Мішела показало, що опитувальники у найкращому разі лише частково передбачають поведінку людини, а основні її чинники перебувають поза декларативними, самозвітними потугами людини. Тобто здатність до дезабсурдизації у людини завжди виявляється недостатньою.

Слід зауважити, що загальна здатність до логічного міркування у людей є вкрай слабкою. Відомий український логік М.Г. Тофтул наводить результати власних емпіричних досліджень, які засвідчують, що близько 4% студентів володіють стихійно сформованою здатністю логічно міркувати [7]. Це непрямо показує, що дезабсурдизація назагал є не тривіальною когнітивною операцією, а більш комфортним станом є абсурд як синкретична здатність інтегрувати різні психічні реакції, поєднувати все з усім.

З огляду на вищезазначене, робимо висновок про те, що валідність психодіагностичних методів полягатиме в їхній здатності виявляти абсурд у його найповнішій формі. Це повинно стати єдиною доцільною метою особистісної психодіагностики. Яким чином це можна зробити? Для цього необхідно намагатися поєднати два протилежні підходи, які інтегрально виявлятимуть динаміку знакової системи суб'єкта.

Перший підхід передбачає визначення типових смислів. Це реалізація класичного підходу, частково втіленого розробниками стандартизованих особистісних опитувальників. Він може бути ефективним, коли аналізується поведінка особистості у тривіальній для суб'єкта ситуації. При цьому ми пам'ятаємо, що діагностиці підлягає усвідомлювана частина знаку.

Другий підхід – це ситуаційне моделювання зміни типових смислів. Цей рівень діагностики є доступним у дискретному режимі при здійсненні експериментальної процедури. Перевести його у тестовий рівень поки що не уявляється можливим, хоча подібні спроби здійснювалися, наприклад, С. Розенцвейгом (тест фрустраційних реакцій).

Можливо, одним із найбільш оптимальних методів, здатних презентувати цілісність знаку, стає психосемантичний метод збору даних, до яких застосовується процедура факторизації. Зокрема, йдеться про метод асоціативного експерименту, який технологічно повторює метод вільного асоціювання у психоаналізі. Зрозуміло, що ця методологія здебільшого також буде не спроможна піднятися вище ідентифікації усвідомлюваної частини знаку, проте сам характер дослідження зводитиме ефект дезабсурдизації до

мінімуму. Причому цьому сприятиме застосування окремих прийомів на кшталт повторного тестування, зменшення кількості часу на виконання завдання.

Найцікавіше те, що об'єктивація знаку вже давно стала фактом подібних досліджень. Йдеться про виокремлення факторів біполярного гатунку, які кореляційним зв'язком об'єднують змінні з протилежними значеннями, що нібито засвідчують прямий та обернений зв'язок змінної з фактором. Біполярні фактори виявляють змістовний абсурд знаків. Поготів біполярні фактори – явище настільки поширене у психосемантичних дослідженнях, що тільки підтверджує положення про те, що абсурд є первинною формою психічного, а раціональність – вторинна спроба організувати психічну реальність, намагання означити свій абсурд. Раціональність є когнітивною задачею, яка встановлюється завдяки процесу дезабсурдизації знаків.

Прикладом може слугувати дослідження уявлення про гроші студентів першого курсу фінансово-економічних спеціальностей. Зауважимо, що це групове дослідження, яке, з одного боку, може поляризувати отримані результати, але, разом із тим, до певної міри нівелює чинник загальмованості частини знаку, оскільки у різних студентів виявлятимуться збудженими та загальмованими різні його елементи. Це, звісно, не дозволить нам виявити індивідуальну специфіку знаку, однак більш повно розкриє діагностичні можливості факторизації психосемантичного матеріалу.

Табл. 1. Факторні навантаження

Variable	Фактори	
	Factor 1	Factor 2
Банк	-0,764338	-0,308990
Готівка	-0,153773	0,225699
Заробітна плата	0,535421	-0,488588
Кредит	0,140495	0,057915
Багатство	-0,018963	0,771676
Витрачати	0,806300	-0,167804
Заробляти	0,762291	0,097446
Покупки	-0,158543	-0,791508
Накопичувати	-0,314860	0,221817

Вкладати	0,073735	0,597880
Легкі	0,246843	-0,227515
Швидкі	-0,206005	0,516837
Expl. Var	2,378919	1,978053
Prp. Totl	0, 237892	0,197805

Суто математично фіксуємо 44% накопиченої дисперсії двох виокремлених факторів. Це означає, що нам не вдалося здійснити повну факторизацію даних, що існують інші фактори, дарма що менш значимі. Категорія «гроші» виявилась достатньо диференційованою у свідомості молоді, щоби відповідний знак можна було вважати відносно більш сформований від решти знаків. Знак «Гроші», вочевидь, перебуває на початковому й активному етапі формування, що супроводжується його вкрай слабкою дезабсурдизацією.

Обидва фактори виявились біполярними. Структура більшого з них отримує подвійну абсурдизацію: антонімічні поняття «Витрачати» (0,806300) та «Заробляти» (0,762291) прямо та сильно корелюють один з одним. При цьому обидва поняття обернені до поняття – «Банк» (-0,764338), що, вочевидь, оцінюється респондентами як неможливість ані заробляти, ані витрачати кошти. Загалом така змістовна будова знаку «Гроші» є вкрай поверхневою для майбутніх працівників фінансово-економічних спеціальностей, які не розуміють функціонального призначення банківської системи.

Другий фактор виявив ще один внутрішньознаковий антагонізм: «Багатство» (0,771676) та «Покупки» (-0,791508). Припускаємо, що це пов'язано із загальною думкою про те, що накопичення капіталу у колективній свідомості першокурсників передбачає заощадження.

Можемо розглядати решту кореляційних зв'язків, щоби більш диференційовано оцінити уявлення про гроші, однак цього математичного аналізу достатньо, щоби зафіксувати абсурдний характер знаку.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Проблема валідності психологічних досліджень є наслідком відсутності релевантної психологічної

одиниці дослідження. Такою ми вважаємо знак, що має структуру, в основі якої лежать антагоністичні елементи. Проблема валідності може бути частково вирішена шляхом застосування психосемантичних методів із подальшою факторизацією їхніх результатів.

Наступним кроком досліджень може стати систематизація й класифікація варіантів факторизації результатів психосемантичних досліджень з метою встановлення найбільш поширених форм знакової структури. У перспективі це сприятиме вирішенню педагогічних та психотерапевтичних задач, адже дозволить більш точно діагностувати стан розвитку того чи іншого феномену.

Список використаних джерел

1. Выготский Л. С. Мышление и речь. Психологические исследования / Л. С. Выготский. – М.; Л.: Государственное социально-экономическое издательство, 1934. – 324 с.
2. Изард К. Э. Психология эмоций / Кэрролл Э. Изард; пер. с англ. – СПб. : Издательство «Питер», 1999. – 464 с.
3. Либин А. В. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиций / А. В. Либин. – М. : Эксмо, 2006. – 544 с.
4. Мазяр О. В. Знак у сигнальній системі людини / О. В. Мазяр // Теорія і практика сучасної психології. – 2018. – № 5. – С. 22-26.
5. Мазяр О. В. Структурні особливості знаку в умовах неврозу / Мазяр О.В. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки». – Випуск 5. – 2018. – С. 60-65.
6. Росс Л. Человек и ситуация. Перспективы социальной психологии / Л. Росс, Р. Нисбетт ; пер. с англ. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 429 с.
7. Тофтул М. Г. Логіка / М. Г. Тофтул. – К. : Видавничий центр «Академія», 1999. – 336 с.

8. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М. : Издательство «Наука», 1966. – 452 с.
9. Ядов В. А. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности: Диспозиционная концепция: монография / В. А. Ядов. – М. : ЦСПиМ, 2013. – 376 с.
10. Яценко Т. С. Психологічні основи групової психокорекції / Тамара Семенівна Яценко. – К. : Либідь, 1996. – 264 с.

References

1. Vygotskiy L. S. Myshleniye i rech'. Psikhologicheskkiye issledovaniya / L. S. Vygotskiy. – М.; L.: Gosudarstvennoye sotsial'no-ekonomicheskoye izdatel'stvo, 1934. – 324 s.
2. Izard K. E. Psikhologiya emotsiy / Keroll E. Izard ; per. s angl. – SPb. : Izdatel'stvo «Piter», 1999. – 464 s.
3. Libin A. V. Differentsial'naya psikhologiya: na perechenii yevropeyskikh, rossiyskikh i amerikanskikh traditsiy / A.V. Libin. – М.: Eksmo, 2006. – 544 s.
4. Mazyar O. V. Znak u syhnal'niy systemi lyudyny / O. V. Mazyar // Teoriya i praktyka suchasnoyi psykholohiyi. – 2018. – № 5. – S. 22-26.
5. Mazyar O. V. Strukturni osoblyvosti znaku v umovakh nevrozu / Mazyar O.V. // Naukovyy visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Zbirnyk naukovykh prats. Seriya «Psykhologichni nauky». – Vypusk 5. – 2018. – S. 60-65.
6. Ross L. Chelovek i situatsiya. Perspektivy sotsial'noy psikhologii / L. Ross, R. Nisbett ; per. s angl. – М. : Aspekt Press, 1999. – 429 s.
7. Toftul M. H. Lohika / M. H. Toftul. – К. : Vydavnychyuy tsentr «Akademiya», 1999. – 336 s.
8. Uznadze D. N. Psikhologicheskkiye issledovaniya / D. N. Uznadze. – М. : Izdatel'stvo «Nauka», 1966. – 452 s.
9. Yadov V. A. Samoregulyatsiya i prognozirovaniye sotsial'nogo povedeniya lichnosti: Dispozitsionnaya kontseptsiya: monografiya / V. A. Yadov. – М. : TSSPiM, 2013. – 376 s.

10. Yatsenko T. S. Psykholohichni osnovy hrupovoyi psykhhokorektsiyi / Tamara Semenivna Yatsenko. – K. : Lybid', 1996. – 264 s.